

# Reflecties op het ijs

*Op zoek naar het ware gezicht van Hendrick Avercamp*

door Hein Beuth

De bewondering voor een groot kunstwerk gaat dikwijls gepaard met de nieuwsgierigheid naar de maker. Daarom genieten beeltenissen van kunstenaars - zelfportretten in het bijzonder - ongetwijfeld zo'n grote belangstelling. Van veel kunstenaars uit de Hollandse Gouden Eeuw zijn de gelaatstrekken nog overgeleverd, maar er zijn er ook veel voorgoed door de tijd uitgewist. Ook van Hendrick Avercamp (1585-1634), dé meester van het 17de-eeuwse ijsgezicht, is geen portret bewaard, tenminste dat dachten we. In deze korte bijdrage wordt deze aanname betwist en komen we oog in oog met de meester te staan.

Stom en vermoedelijk ook doof geboren, beschikte de schilder al op jonge leeftijd over een compensatie in de vorm van een bovengemiddeld scherp observerend oog. Deze visuele opmerkzaamheid werd de grote kracht van zijn bijzonder rijke getekende en geschilderde oeuvre, waarin hij het observeren en registreren van zijn eigen omgeving in winterse sferen letterlijk tot kunst verhief. Zijn auditieve beperking belette hem niet een loopbaan als succesvol schilder op te bouwen. Na zijn leertijd in zijn geboortestad Amsterdam werkte hij meer dan twintig jaar in Kampen, waar hij zich ontwikkelde tot de belangrijkste schilder van winterlandschappen in de Noordelijke Nederlanden. Vanuit Kampen vonden zijn ijsgezichten hun weg naar talloze liefhebbers en verzamelaars, tot in het westen van de Republiek. Het bestaan van tientallen eigentijdse kopieën en varianten op zijn composities toont aan dat hij ook al snel assistenten en navolgers moet hebben gehad. Over het leven en de persoonlijkheid van Hendrick Avercamp zijn we echter bijzonder karig ingelicht. Wel wordt uit de vele gemakkelijke details in zijn wintergezichten duidelijk dat de schilder een gezonde dosis humor bezat.

Avercamp signeerde zijn eigen werk regelmatig, vrijwel altijd met het monogram 'HA' in ligatuur op het ijs, een ton, een bank, een plank of een



Figuur 1, Hendrick Avercamp, *Wintergezicht buiten de muren van Kampen*, circa 1613-1615, olieverf op paneel, 44,5 x 72,5 cm, particuliere collectie, Nederland.



Figuur 1, detail.

boom. Eén winterlandschap van Avercamp met een gezicht op de Broederpoort en de stadsmuren te Kampen is binnen zijn oeuvre het hoogst uitzonderlijke voorbeeld van een schilderij met maar liefst drie eigenhandige monogrammen (figuur 1).<sup>1</sup> Deze zijn op zeer subtiële wijze in de voorstelling ondergebracht, ze vallen niet zonder meer op. Een van deze monogrammen blijkt ons echter dicht in het bijzijn van de schilder zelf te brengen. Bij het exemplaar dat in het ijs links op de voorgrond is gekerfd zien we turven die het aantal slagen weergeven van één van de colfspelers (figuur 1 detail).<sup>2</sup> Hieronder bevindt zich een tweede rij met turven die één slag minder telt. Deze telling hoort dus bij het personage dat de gelijkmakende beurt heeft en nu zal gaan slaan. Van de vier colfspelers die we op het ijs op de voorgrond zien, zijn er twee direct bij het spel betrokken, terwijl de twee buitenste figuren lijken te pauzeren. De colfspeler die niet aan slag is en afwacht – de derde figuur van links in het bruine kostuum met



Figuur 2, Hendrick Avercamp, *Winterlandschap met ijsvermaak*, circa 1608-1609, olieverf op paneel, 67,5 x 115 cm, Schwerin, Staatliches Museum, inv.nr. G60.

Figuur 2, detail.

de zwarte hoed – is met portretmatige precisie getypeerd. Men kan eigenlijk niet om de voor de hand liggende suggestie heen dat deze figuur de schilder zelf moet zijn, die op dat moment, omstreeks 1615, ongeveer dertig jaar oud was. Door de toevoeging van zijn initialen 'HA' onthult Avercamp zijn identiteit. Bovendien is het aannemelijk dat zijn tegenspeler zijn zes jaar jongere broer is. De letters 'LA' in ligatuur naast de onderste in het ijs gekerfde tussenstand verwijzen ongetwijfeld naar de Kamper apotheker Lambert Avercamp.

Het is niet de eerste keer dat een stoffagefiguur in het werk van Avercamp als mogelijk zelfportret wordt aangewezen. Clara Welcker, die in 1933 de eerste monografie over Avercamp schreef, herkende zijn beeltenis in meerdere van zijn werken. Bovendien was zij vanuit haar geromantiseerde veronderstelling dat de doofstomme kunstenaar een tamelijk geïsoleerd leven had geleid van mening dat hij verschillende van zijn familieleden als model



Figuur 3, Hendrick Avercamp, *Winterplezier op het ijs*, [Datering onbekend], olieverf op paneel, 33 x 41,5 cm, particuliere collectie, Nederland.



Figuur 3, detail.

len voor zijn figuren had gebruikt, die op hun beurt ook weer herhaaldelijk in zijn schilderijen te herkennen zouden zijn. Hoewel zij haar identificaties niet beargumenteert en het in meerdere gevallen om een ‘wild guess’ lijkt te gaan, is het opmerkelijk dat ‘haar’ Hendrick en ook Lambert een treffende gelijkens vertonen met de hier aangehaalde figuren.

In 1982 suggereerde Albert Blankert dat de bebaarde deftige man die zijn hoed afneemt op het middenplan van het ijsgezicht in het Staatliches Museum in Schwerin de kunstenaar voorstelt (figuur 2).<sup>3</sup> Hoewel deze suggestie zeer aannemelijk is, had Blankert eveneens geen hard bewijs. Waar regelmatig bezoekers van het atelier van Avercamp hem na enig zoeken



Figuur 4, Hendrick Avercamp, *Winterlandschap met ijsvermaak*, circa 1610-1615, olieverf op paneel, 53,3 x 94,6 cm, collectie Rose-Marie en Eijk de Mol van Otterloo (U.S.A).

wel tussen de vele andere figuurtjes gesignaleerd zullen hebben, heeft de kunstenaar in *Wintergezicht buiten de muren van Kampen* (figuur 1) ons opzettelijk een clou gegeven die we niet kunnen misverstaan. Nog explicieter is zijn aanwezigheid te midden van de figuren op het ijs in een ander, laat werk. Daar heeft Avercamp zijn monogram op een ongebruikelijke plaats, heel nadrukkelijk bij een mansfiguur geplaatst (figuur 3).<sup>4</sup> Ook hier zien we een tamelijk gedetailleerd weergegeven heerschap op de voorgrond. Ook al is het gezicht wat minder goed uitgewerkt dan op bovengenoemde schilderijen, de gelijkenis is treffend. Een vergelijkbare werkwijze, waar zijn monogram indirect naar een overeenkomstig portret van de schilder 'verwijst', zien we op *Winterlandschap met ijsvermaak* (figuur 4), in bezit van het echtpaar Rose-Marie en Eijk de Mol van Otterloo.<sup>5</sup> Hier zijn zijn initialen 'HA' gekerfd in de deksel van een ton die op een slee ligt, waarbij de ijzers van de slee naar het zelfportret van Avercamp gericht zijn.

Op zichzelf zouden deze aanwijzingen niet voldoende zijn voor de verwijzing naar de schilder, maar in gezamenlijkheid zijn de hier naar voren gebrachte situaties bijzonder treffend. Opgemerkt moet worden dat de hier als 'zelfportretten' van Hendrick geïdentificeerde figuren bij lange na niet karakteristiek en precies genoeg zijn als bruikbare referentie voor de vele andere baardige heerschappen in Avercamps wintergezichten. In de 17de

eeuw, en zeker tijdens de vroege carrière van Avercamp, waren weelderige baarden die een aanzienlijk deel van het gezicht verhullen nu eenmaal gebruikelijk. Vooral in Avercamps vroege werken, toen zijn figuren nog grover van opzet waren en minder zorgvuldig getekend dan in zijn schilderijen na 1610, is het onduidelijk of Hendrick bestaande personen heeft willen portretteren; we spreken hier liever van ‘tronies’ of anonieme figuranten. We mogen er echter van uitgaan dat de kunstenaar op méér van zijn ijsgezichten aanwezig is dan tot nu toe werd aangenomen, en misschien, net als Jan Steen in diens genrestukken, in sommige gevallen zelfs in meervoud. Hoe dan ook, het loont beslist de moeite bij de andere gesigeneerde ijsgezichten van Avercamp goed te kijken naar de plek van het monogram en of dit op enige wijze verwijst naar een mogelijk zelfportret. Wellicht kan de veroudering van zijn gelaat dan ook een rol spelen als hulp bij de datering van zijn schilderijen. Wie weet hoeveel zelfportretten Avercamp nog voor ons in petto heeft. Voorlopig staat de teller op vier en heeft Hendrick Avercamp voor ons weer een ‘gezicht’ gekregen.

#### Noten

1. Olieverf op paneel 44,5 x 72,5 cm. Zie voor dit schilderij: A. van Suchtelen (ed.), *Winters van weleer. Het Hollandse winterlandschap in de Gouden Eeuw* (Den Haag 2001/2002) nr. 7, 86, 87, ill. waar overigens maar twee signaturen genoemd worden; en P. Roelofs (ed.), *Hendrick Avercamp. De meester van het ijsgezicht* (Amsterdam/Washington 2009/2010) 10, 49, 58, 60, 62, 64, 132-135, 137, ill.
2. Het tweede monogram bevindt zich op de tent. Het derde bevindt zich op de vlag bij de tent en is tegenwoordig niet meer goed te zien. Cornelis Hofstede de Groot kon hem begin 20ste eeuw nog goed lezen, zie: C.J. Welcker, *Hendrick Avercamp 1585 - 1634 bijgenaamd "De Stomme van Kampen" en Barent Avercamp 1612 - 1679 "Schilders tot Kampen"*, (Zwolle 1933), tweede herziene editie. D.J. Hensbroek-van der Poel, (Doornspijk 1979), nr. S35.2, 209. Merkwaardig genoeg zag Hofstede de Groot het monogram op de tentoonstelling echter over het hoofd.
3. Olieverf op paneel, 67,5 x 115 cm, niet gesigeneerd. Zie: A. Blankert e.a., *Frozen Silence. Hendrick Avercamp 1585 – 1635. Barent Avercamp 1612-1679. Paintings from Museums and Private Collections*, (Amsterdam/ Zwolle 1982) nr. 8, 27, 28, 90, 91, ill; en Roelofs, *Hendrick Avercamp*, 44, 45, 58, 157, 158, 159, ill.
4. Olieverf op paneel, 33 x 41,5 cm, gemonogrammeerd. Zie: E. Schavemaker, *One Hundred Master Paintings* (Maastricht 2005) nr. 68, 228-231, ill.
5. Olieverf op paneel, 53,3 x 94,6 cm, gemonogrammeerd. Zie: Roelofs, *Hendrick Avercamp*, VI, 47, 78, ill.

## Kampen in beeld

Het colfspel tussen Hendrick Avercamp en zijn broer Lambert op het schilderij dat de aanleiding vormt voor deze bijdrage, speelt zich af op het bevroren oppervlak van de ondergelopen stadswelden ten westen van de stad Kampen. Rechts zien we de stadsmuur van Kampen in de omgeving van de Broederpoort. Rechts van deze poort zijn twee van de drie muurtorens te zien die zich tussen de Broeder- en Cellebroederspoort in de stadsmuur bevonden. Dit maakt dat Hendrick de hoger gelegen en daardoor niet ondergelopen(?) Cellesbroeksweg als zichtpositie voor dit schilderij heeft genomen.

Topografische elementen zijn op de schilderijen van Avercamp veelal als stoffering bedoeld en niet om bestaande situaties weer te geven. Dit geldt ook voor eventuele herkenbare topografische elementen. Het ijsgezicht dat hier centraal staat is echter één van de weinige uitzonderingen daarop. Natuurlijk was Hendrick als inwoner van Kampen bekend met het uiterlijk van de vestingwerken rondom de stad. Voor dit schilderij, dat in het atelier is ontstaan, zal echter de tekening als voorbeeld gediend hebben die hij maakte van de stadsmuur ten noorden van de Cellebroederspoort. Deze fraaie, dertig centimeter lange afbeelding (pentekening in bruine inkt, aangevuld met aquarel, over een ondertekening in grafiet), bevindt zich tegenwoordig in de Royal Collection in Windsor Castle. Vergelijking met andere bekende topografische afbeeldingen uit de late 16de en de 17de eeuw leert ons dat de tekening als een betrouwbare weergave gezien mag worden van de bestaande situatie aan het begin van de 17de eeuw.

Net als op de tekening torent op het schilderij tussen beide muurtorens de kapel van het voormalige St. Annaklooster van de Cellezusters, op de hoek van de Broederweg en de Groenestraat, boven de stadsmuur uit. Hendrick beeldt de Broederpoort af voordat deze in de jaren 1615-1619 ingrijpend werd verbouwd door Thomas Berendtsz. Zoals ook op de plattegrond van Kampen van Paulus Utenwael uit 1598, ontbreken de kappen op het poortlichaam en de vier hoektorens. Ook zijn de torens, in tegenstelling tot de huidige situatie, nog even hoog als het poortlichaam. De ophoging van de torens met een verdieping heeft dan ook plaatsgevonden onder verantwoordelijkheid van Thomas Berendtsz. Door hem moeten de kappen zijn aangebracht. Onduidelijk blijft vooralsnog, hoe dit zich laat rijmen met het

feit dat de huidige kap van het poortlichaam en één van de vier torenspitsen 15de eeuwse kenmerken vertonen. Als deze inderdaad uit de bouwtijd van de poort dateren, zou dit betekenen dat de kappen al voor 1598, tijdelijk, verwijderd moeten zijn. Voor de Broederpoort is pontificaal het bolwerk aanwezig, dat daar in 1606 werd aangelegd. Een ophaalbrug geeft vanaf de landzijde toegang tot het bolwerk. Daarachter zijn nog net het rondeel en de toren van de Kalverhekkenpoort zichtbaar. Links van het bolwerk zien we een molen met molenaarswoning, zoals die ook op de eerder genoemde plattegrond van Utenwael ten westen van de Kalverhekkenpoort zijn te herkennen.

Zo heeft Hendrick ons met dit schilderij niet alleen een betrouwbaar portret van zichzelf, maar ook van de westzijde van Kampen uit zijn tijd nagelaten.

*Theo van Mierlo*

#### Literatuur:

Mierlo, Th.M. van, 'De Avercamps en hun betekenis voor de topografische kennis over Kampen', *Ijsselakademie* 12 (1989)1, 6-13.

Mierlo, Th.M. van, 'De stad van Avercamp', *De Panne* 18:2 (1993), 24-33.

Kolman, Chr.J., *Broederpoort Kampen. Bouwhistorische documentatie* (Utrecht 1996).

Roelofs, P. (ed.), *Hendrik Avercamp. De meester van het ijsgezicht* (Amsterdam 2009).



Verdedigingswerken ter hoogte van de Broederpoort, gezien vanaf de ondergelopen en bevroren landzijde van de stad. Detail 2 van figuur 1.